

СЛОВО ПРО ЮВІЛЯРА

Олександр Завальнюк

СТЕПАНКОВ ВАЛЕРІЙ СТЕПАНОВИЧ – ПРОФЕСІЙНИЙ ІСТОРИК, ПАТРІОТ, НАСТАВНИК МОЛОДІ (до 70-річчя від дня народження)

В. С. Степанков – людина, котра усе своє професійне, інтелігентне життя присвятила українській вищій школі, дослідженню історії України, виробленню і утвердженню нового бачення її наріжних проблем, вихованню студентської молоді. А ще він – невтомний борець за європейську Україну, її радикальне реформування.

Валерій Степанович належить до провідних фахівців з вивчення доби раннього нового часу, насамперед проблематики Української революції 1648–1676 рр., утворення й функціонування Гетьманщини (середина XVII–XVIII ст.) та її інституту влади, формування й занепаду козацького стану в XVII–XVIII ст., зародження й еволюції у цей час української державної ідеї, персоналій Української держави тощо. Змальовуючи його портрет як вченого, академік НАН України, директор Інституту історії України НАН України В. Смолій зауважував: «Емоційність та чутливість української душі, національного характеру вдало поєднуються в цій людині з раціональністю творчого мислення. Йому сповна притаманні високий рівень професіоналізму, витончена смакова культура, найвищі цінності та моральні імперативи дослідника. В творчій лабораторії Степанкова воедино поєднані інструментарій та методи історика-практика й водночас генератора креативних схем, думок, підходів. Його науковий доробок позначений загальним баченням досліджуваної епохи, в полотно якої вміло вплітаються конкретно-історичні факти».

Він народився 18 вересня 1947 р. у селянській сім'ї батьків-фронтовиків (Степана Федоровича й Катерини Всеволодівної) у с. Слобідка-Рихтівська Кам'янець-Подільського району Хмельницької області. Його дитинство й становлення підвалин особистості проходило в умовах сільського повоєнного життя та культу праці, чесності й справедливості, що панували в сім'ї. Впродовж навчання в школі (1954–1965 рр.) виявив здібності у вивченні дисциплін математичного циклу, хоча любив також історію, літературу й суспільствознавство. Школу закінчив 1965 р. з двома четвірками (з української і російської мов), однак срібної медалі не отримав.

Беручи до уваги (з визначенням Валерія Степановича) відсутність належної просторової уяви, вирішив поступати не до Київського політехнічного інсти-

туту, а на відділ історії історико-філологічного факультету Кам'янець-Подільського педінституту. Іспити склав успішно, але за конкурсом не пройшов. Проте доля посміхнулася: коли розпочалося навчання, приймальна комісія зраховала його кандидатом у студенти. Здолавши на «відмінно» першу екзаменаційну сесію, у березні 1966 р. став де-юре студентом. Виборовши право навчатися, проявив неабиякі наполегливість, цілеспрямованість й працездатність. Водночас робить перші кроки в науку. На II курсі (осінь 1966 р.) обрав тему науково-дослідної роботи, яка й визначила майбутню проблематику наукових інтересів, що залишилася сталою на все життя: «Події Визвольної війни українського народу 1648–1654 рр. на Поділлі». Саме вона й стала темою дипломної роботи, працюючи над якою вчився аналізувати джерела, виявляти і співставляти історичні факти, думати і викладати власні міркування у слові на папері. Велика заслуга в цьому процесі опанування азів дослідницької роботи належала науковому керівникові доц. П. Щербині. Він, помітивши в юнака здібності, всіляко сприяв їх розвитку. Надавав повну свободу у формуванні власних думок за єдиної вимоги: вони мали аргументуватися даними аналізу джерел й історичної літератури. Так виховувалося почуття професійної відповідальності за кожну висловлену думку, приходило усвідомлення виняткової важливості джерел у процесі пізнання минулого. Необхідно також відзначити позитивний вплив на розвиток творчої особистості, пройнятої демократизмом, атмосфери історичного факультету, очолюваного доц. А. Копиловим та кафедри історії, керованої проф. Л. Коваленком. Весною 1969 р. став одним із переможців I Всесоюзного конкурсу студентських робіт з суспільних наук, що проводився у Луганську. В червні цього ж року на «відмінно» захистив дипломну роботу.

Закінчивши інститут з «відзнакою», Валерій Степанков поїхав за призначенням працювати вчителем історії до Сергіївської восьмирічної школи Путильського району Чернівецької області. У серпні 1970 р. А. Копилов й Л. Коваленко запросили його працювати на посаду асистента на кафедру загальної (всесвітньої) історії Кам'янець-Подільського педінституту, де почав проводити семінарські заняття з історії середніх віків та нової історії. На III курсі, де навчався автор цих рядків, молодий викладач деб'ютував на семінарських заняттях з нової історії країн Європи і Америки. Для студентів він був відомою особистістю, оскільки на випускному курсі (а на інших ми його не могли знати, оскільки вступили до вишу 1968 р.) за ним закріпилося реноме найуспішнішого юнака, якому під силу бути лідером і у навчальній, і у науковій роботі. Вже перші зустрічі з асистентом Валерієм Степановичем дали змогу побачити його зблизька і відмітити у ньому старанність і ґрунтовність у підготовці до зустрічі з нами: блискуче знав навчальний матеріал (опрацьовував не лише підручник, а й монографічну літературу, наукові статті, хрестоматійний матеріал, історичні карти), вільно виділяв із питань, що розглядалися, найбільш сутнісні складові, створював проблемні навчальні ситуації, які вирішували усією групою, за його провідної ролі з обов'язковим підсумковим результатом. До третьокурсників

ставився з повагою, без панібратства, але від кожного вимагав індивідуально засвоїти тему за темою, відмовитися від безцільного зчитування за трибуною великих за обсягом конспектів (по суті, рефератів, якими на інших заняттях дехто грішив, не вникаючи у сутність змісту поданого матеріалу). Оцінки, які ми отримували з нової історії країн Європи і Америки, були об'єктивними, свідчили, з одного боку, про вимогливість викладача, володіння ним пропонованих педагогічною наукою критеріїв оцінювання навчальної праці, а з іншого, про його доброзичливість, намагання якнайкраще стимулювати студента.

Вчорашній студент був живим прикладом того, як у тодішніх умовах може успішно зростати наполеглива, постійно працююча над збільшенням свого наукового світогляду, умінням і навичками молода людина, яка мала високу мету, докладала до її досягнення великі зусилля. Для найкращих третьокурсників це було свого роду закликосом посилювати свою пізнавальну активність, не шкодувати себе, свого часу для академічного росту, отримання ґрунтовних наукових занять під керівництвом наставників. До приходу в професорсько-викладацький колектив факультету ми знали про успіх випускника 1970 р. Валерія Андрійовича Смоля, якого після короткочасної роботи в школі запросили на посаду асистента історичного факультету Ніжинського державного педагогічного інституту. То ж ці два яскравих приклади стали для найкращих студентів III курсу дороговказом у майбутнє, надихали на сміливі плани. Не випадково, з нашого тодішнього загалу згодом вийшли 4 університетських професори, з них – один доктор і три кандидати історичних наук. У цьому є слід, залишений у 1970–1971 навчальному році нашим шанованим викладачем – Валерієм Степановичем.

У травні 1971 р. пішов на військову службу до лав радянської армії (попрапив до ракетного підрозділу, розташованого в лісах, поблизу естонського міста Раквере). Після демобілізації повернувся на кафедру, де доручили читати лекційний курс «Нова і новітня історія країн Азії та Африки», який став визначальним у наступній викладацькій роботі. Й нині продовжує читати студентам III курсу «Нову історію країн Азії та Африки». Успішне оволодіння навчальною дисципліною й методикою її викладання дало підстави вченій раді інституту обрати його у 1977 р. на посаду старшого викладача кафедри.

Незрівнянно складнішим виявився шлях формування Валерія Степановича, як вченого. Коло його наукових інтересів охоплювало епоху Національно-визвольної війни середини XVII ст. За порадою видатного дослідника козацтва ст. наук. співроб. відділу історії феодалізму Інституту історії України Олени Апанович 1972 р. обрав наступну тему дисертаційної роботи: «Антифеодальна боротьба на Правобережній Україні в роки Визвольної війни (1648–1654)». Вона була затверджена й О. Апанович погодилася стати науковим керівником. Однак, саме цього року на українську інтелігенцію розпочався черговий наступ комуністичного режиму, який побоювався пробудження національної свідомості українців, відновлення їх історичної пам'яті. Його політичною жертвою

й стала О. Апанович, котру звільнили з роботи (поновилася на ній лише 1995 р.). Історія козацтва, як і визвольних змагань українського народу, потрапила до негласно табуйованої тематики.

Втративши потенційного наукового керівника, молодий науковець продовжував наполегливо працювати над розробкою «неактуальною науковою роботи», час від часу консультуючись з О. Апанович (офіційно погодився бути керівником проф. Л. А. Коваленко). Як і раніше, кожного року проводив відпустки в архівах, рукописних відділах наукових бібліотек і в бібліотеках Києва, Львова, Ленінграда (нині Санкт-Петербург). Саме у знаменитій бібліотеці ім. Салтикова-Щедріна (Ленінград) перше проштудював відповідні томи «Історії України-Руси» М. Грушевського, забороненої в Україні. За його визнанням, ця праця стала потужним ударом по його світоглядним засадам (марксистсько-ленінським) в цілому й, зокрема, розуміння сутності Визвольної війни, сформованої на основі панівної концепції «возз'єднання України з Росією». Започаткувався тривалий і далеко небезболісний процес пошуку історичної істини.

У 1975 і 1978 рр. в «Українському історичному журналі» та збірнику «Питання історії СРСР» побачили світ перші статті, присвячені висвітленню соціальної боротьби в козацькій Україні після укладення Зборівської (1649 р.) і Білоцерківської (1651 р.) угод з Річчю Посполитою. Їх прикметною рисою була різноманітність використаної джерельної бази. Помітним успіхом молодого науковця стала публікація у 1979 р. у всесоюзному часописі «История СССР» статті, присвяченої соціальній політиці гетьманського уряду у роки Визвольної війни й боротьби проти неї поспільства. Попри певну загостреність соціального аспекту (у світлі марксистської теорії класової боротьби), автор вперше в історіографії зробив спробу проаналізувати соціальний аспект внутрішньої політики Б. Хмельницького. У травні наступного року у спеціалізованій вченій раді Дніпропетровського університету успішно захистив кандидатську дисертацію «Антифеодальна боротьба селянства і козацьких низів у роки Визвольної війни (1648–1654)». У ній реконструював цілісну картину розгортання соціальної боротьби й обґрунтував теоретичне положення про її переростання влітку 1648 р. у Селянську війну, що на теренах козацької України тривала до кінця червня 1652 р. На основі аналізу різноманітних джерел розкрив масштабність впливу соціального чинника на хід визвольних змагань українського народу та соціально-економічну політику Б. Хмельницького, показав істотні зміни у становищі селянства на теренах витвореної Української держави, що відбулися під впливом Селянської війни.

Після захисту дисертації дослідник основні зусилля зосередив на написанні монографії «Антифеодальна боротьба в Україні в роки Визвольної війни (1648–1954)» (19,5 др. арк.), яку закінчив наприкінці 1982 р. Міністерство освіти УРСР направило її у видавництво при Львівському університеті. Розпочався справжній «марафон» (тривав до кінця 1991 р.) щодо її скорочення й переробки. Іntenсивно працюючи в архівах і рукописних відділах наукових бібліотек,

він підготував ряд статей дискусійного й теоретичного характеру, але упродовж 1981–1987 рр. жодної з них не опублікував – видавництва відхиляли їх. Наприклад, редакція часопису «История СССР» повернула у березні 1985 р. Валерію Степановичу статтю «Особливості розвитку класової боротьби і її вплив на процес формування Української феодальної державності у середині XVII ст.»). Серед причини неприйняття її до друку в план редакції, підписаному завідуючою відділом історії СРСР період феодалізму Є. Н. Швейковською, ледь не головною названа наступна: «Авторское понимание формирования украинской государственности нечетко и несвободно от влияния украинской националистической историографии». Зайве говорити про серйозність у тогочасних реаліях суспільно-політичного життя як самого офіційного обвинувачення українського історика з боку редакції центрального фахового журналу з історії СРСР у перебуванні під впливом «української націоналістичної історіографії», так і можливих наслідків для нього. На щастя, ідеологічна обстановка середини 80-х рр. уже була значно ліберальнішою, ніж репресивна атмосфера 70-х рр.

За таких обставин у 1980–1987 р. побачили світ лише 13 публікацій краєзнавчого характеру (переважно у формі тез доповідей на наукових конференціях), що торкалися висвітлення перебігу подій визвольної і соціальної боротьби у середині XVII ст. у Поділлі, Волині, Чернігівщини. Їх особливість полягала, по-перше, у науковій актуальності, а по-друге, у новизні. Саме у цей час, внаслідок систематичного й копіткого вивчення джерел, осмислення їх явної і прихованої інформації, а також глибокого осягнення творчого спадку українських, російських і польських учених, у поглядах Валерія Степановича на сутність подій середини XVII ст. започатковується переосмислення основоположних ідей офіційної концепції Визвольної війни й «возз'єднання України з Росією». Насамперед дослідник самостійно приходив до думки, що метою боротьби українців було створення своєї національної держави, а не досягнення міфічного «возз'єднання України з Росією», а відтак постать Б. Хмельницького в його очах трансформувалася з талановитого дипломата й полководця у видатного державотворця. Це власне відкриття (в історіографії подібний погляд відстоювали й розвивали учні М. Грушевського і В. Липинського) спонукало його до перегляду концептуальних засад радянської історіографії.

1987 рік став знаковим роком для подальшої наукової творчості Валерія Степановича, його професійного зростання з перспективного науковця у відомого вченого. По-перше, вочевидь, за Божим провидінням започатковується тісна співпраця з доктором історичних наук, завідділом феодалізму Інституту історії України Валерієм Смолієм, до речі, також випускником історичного факультету Кам'янець-Подільського педінституту, яка триває й до нині (тобто уже 30 літ). Різні за темпераментом і характером, вони у співпраці органічно доповнюють один одного і, як показало життя, можуть слугувати своєрідним прикладом уміння знаходити шляхи до спільного розв'язання найдискусійніших наукових проблем, не зациклюючись на власному науковому егоїзмі, на власній «правоті».

Тоді ж вони обидва, за визнанням Валерія Степановича, «дійшли принципової згоди щодо, по-перше, гострої актуальності проблеми з'ясування сутності подій середини XVII ст. й діяльності Б. Хмельницького; по-друге, необхідності співпраці у розробці їх теоретичних аспектів, що ґрунтувалися б на співставленні результатів аналізу процесів, подій явищ, дискусій, в яких би до уваги брала-ся лише виключно наукова аргументація (працю «золотої середини» була відхилена відразу), і абсолютне право кожного з нас на збереженні власного погляду». Було вирішено приступити до створення фундаментальної праці про життя і діяльність Б. Хмельницького.

По-друге, внаслідок започаткованого процесу демократизації й лібералізації суспільно-політичного й ідеологічного життя, що відбувалися у ході «горбачовської перебудови», створювалися сприятливі умови для наукового пошуку, знімається табу на козацьку тематику й критику російської політики щодо України, вперше можна було відкрито писати про державотворчі процеси в Україні, давати об'єктивну оцінку діяльності володарів гетьманської булави тощо. Подих «свіжого повітря» став цілющим для творчості 40-річного дослідника. Лише упродовж 1988–1990 рр. світ побачили 19 публікацій, майже стільки, скільки за попередніх 17 років. Найголовнішими з них були наступні: Из истории заключения Белоцерковского договора (сентябрь 1651 г.) // Вопросы истории СССР. – Харьков, 1988. – Вып. 33; Особливості антифеодальної боротьби на Україні в роки Визвольної війни (1648–1654) // Історичні дослідження. Вітчизняна історія. – К., 1989. – Вип. 15; Аграрна політика Богдана Хмельницького (1648–1657) // Феодалізм на Україні. – К., 1990. У травні 1989 р., виступаючи на Всесоюзному «Круглому столі», присвяченому актуальним проблемам української медієвістики, вперше в радянській історіографії 50-80-х рр. XX ст. порушив проблему особливостей формування Української держави у роки Визвольної війни. Висловлені міркування збагатив новими аргументами під час обговорення наступного року актуальної наукової теми «Українське козацтво: сучасний стан та перспективи дослідження проблеми» на новому «Круглому столі» та опублікованій брошурі «Українська козацька республіка в середині XVII століття: особливості політичного устрою та соціально-економічних відносин». Так, почало окреслюватися коло питань, пов'язаних з розбудовою Української держави та її боротьбою за незалежність у 1648–1657 рр., що стало однією з провідних проблем наукових студій Валерія Степановича у 90-х рр. XX – перших десятиріч XXI ст. й темою докторської дисертації.

1991 р. на сторінках двох номерів «Українського історичного журналу» (№ 9, 11) побачила світ праця, в якій автор на основі копітного дослідження багатого джерельного матеріалу висвітлив державотворчі зусилля Б. Хмельницького, що визначали сутність його політичної діяльності й дозволили українському народу відновити державне життя на своїх теренах. У «Віснику Академії наук України» надрукував статтю «Програма державного будівництва Богдана Хмельницького» (№ 10), в якій показав еволюцію політичних поглядів українського гетьмана.

Цього ж року нарешті вийшла друком у видавництві Львівського університету довгоочікувана монографія «Антифеодальна боротьба в роки Визвольної війни та її вплив на формування Української держави (1648–1654)». У ній було висвітлено не тільки панораму масштабної соціальної боротьби поспільства й козацтва проти соціального утиску з боку шляхти, але й проти політики уряду Б. Хмельницького, спрямованої на поновлення старої моделі соціально-економічних відносин на теренах козацької України. Історик з'ясував також її вплив (особливо у формі Селянської війни 1648–1652 рр.) на внутрішню і зовнішню політику українського уряду, довів важливу роль у розвитку Визвольної війни. Ця книга автора стала першим в українській і зарубіжній історіографіях монографічним дослідженням актуальної проблеми значимості соціального чинника у розбудові українського державного життя в добу раннього Нового часу, його ролі у ментальному естві українського етносу. Водночас продовжував інтенсивно вивчати перебіг подій Визвольної війни на території Поділля й Півдня Волині. Взяв участь у написанні посібника для вчителів «Нариси історії Поділля» (1990 р.), книг «Буша. Історико-краєзнавчі нариси» (1991 р.) та «Сполохи козацької звитяги. Нариси» (1991 р.).

В. Смолій, проаналізувавши творчий доробок Валерія Степанкова за 70-80-ті рр. ХХ ст., стверджував, що він «зумів не лише акумулювати у своїй творчості набутий на попередніх історіографічних етапах досвід розробки проблематики Визвольної війни, а й на відміну від своїх попередників запропонувати нові підходи до розв'язання низки питань, пов'язаних із її періодизацією, рушійними силами тощо. Він першим звернув увагу на соціальні аспекти Хмельниччини і кваліфікував їх як селянську війну, яка супроводжувала перший етап Української національної революції... Ще однією прикметною рисою раннього періоду наукової діяльності Валерія Степановича (до речі, цю якість він зберіг до сьогодні) є повага до тих науковців, які передували йому в царині дослідження історії України середини – другої половини ХVІІ ст. Він першим в радянській історіографії повернув їхні імена на сторінки своїх праць, віддав належне їхньому науковому доробку. Вчений скрупульозний у всьому – фактах, цитуванні, визнанні пріоритетності у тому чи іншому випадку своїх попередників. Випало так, що самому В. Степанкову судилося стати зв'язуючою ланкою між класичним періодом у розвитку української історичної думки і сучасними процесами, як відбуваються в історичній науці».

Перша половина 90-х рр. позначилася його інтенсивною працею у сфері переосмислення панівної в радянській історіографії концепції «Визвольної війни українського народу і возз'єднання України з Росією (1648–1654 рр.)», а відтак й сутності визвольних змагань українців середини й другої половини ХVІІ ст., процесів розбудови й функціонування Української держави, ролі у них постаті Богдана Великого тощо. Важливе наукове значення мав вихід у світ 1992 р. праці «У пошуках нової концепції історії Визвольної війни українського народу ХVІІ ст.», написаної у співавторстві з В. Смолієм. Її появою, на думку В. Матях, авторам

«вдалося не лише наочно довести готовність української історичної думки до конструктивного всебічного відтворення на рівні світових методологічних стандартів складних і суперечливих процесів державотворення в козацькій Україні, а й повністю витіснити з українського історіографічного простору рудименти застарілої марксистської парадигми у трактуванні багатьох важливих аспектів національної історії». А «запропонована нова концепція історії Національно-визвольної війни українського народу не лише рішуче витіснила з української історіографії нав'язаний їй у 50-80-х рр. минулого століття стереотип щодо оцінки сутності та основного змісту політичних подій в Україні XVII ст., а й надала своєрідної спрямованості пошукам представників академічного напрямку в царині української історії раннього нового часу».

Цього і наступних років у співавторстві двох відомих дослідників виходять так праці як «Творець Української держави» (часопис «Україна». – 1992. – №29-32), «Гетьман Петро Дорошенко» (Укр. іст. журн. – 1992. – №7-8), «Правобережна Україна в другій половині XVII – XVIII ст.: проблема державотворення» (К., 1993), «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (К., 1993, 1995), «Богдан Хмельницький. Хроніка життя та діяльності» (К., 1995). У цих та інших працях вчені, на основі аналізу багатого джерельного матеріалу й наукового доробку істориків різних шкіл і напрямків, реконструювали масштабну панораму національно-визвольної, конфесійної й соціальної боротьби українського населення середини й другої половини XVII ст., з'ясували складні процеси розбудови і функціонування відродженої Української держави, внутрішню і зовнішню політику її урядів, формування нової політичної еліти, вплив геополітичного чинника на перебіг боротьби за незалежність тощо.

Важливо наголосити на тому, що Валерій Степанков і Валерій Смолій внесли чимало «новаційних зрушень» у вивчення всього комплексу найважливіших наукових проблем, що визріли історіографії даної тематики. Поділяємо думку В. Матях, що вони, спираючись на історіографічну спадщину своїх попередників та критичне переосмислення джерельного матеріалу, спромоглися аргументовано довести, що національно-визвольна боротьба, яка тривала з кінця 40-х до середини 70-х рр. XVII ст., «не може бути зведеною до спрощеної схеми «загальнонародної боротьби за воз'єднання України з Росією», оскільки «започаткувала нову епоху в боротьбі народу за незалежність і створення самостійної держави», а отже й не може бути звершеною 1654 р., бо «підписання договору з Москвою не було для Б. Хмельницького та його уряду самоціллю, кінцевим результатом довготривалої, жорстокої боротьби з Річчю Посполитою». Відповідно січнево-березневої події 1654 р. можуть бути оцінені лише як заключний акорд одного з етапів першого (січень 1648 – липень 1657 рр.) періоду Національно-визвольної війни, на якому відбувався «активний пошук українським урядом виходу з фатальної геополітичної ситуації», що склалася навколо України у 1652–1653 рр. Натомість, як граничний, авторами пропонується 1676 р. – час завершення клькарічного процесу «руйнування державних інституцій у Правобережній Україні».

Закономірним результатом плідної наукової творчості Валерія Степанкова став успішний захист ним у грудні 1993 р. за сукупністю робіт у формі наукової доповіді докторської дисертації «Українська держава у середині XVII століття: проблеми становлення й боротьби за незалежність (1648–1657 роки)» у стінах Київського національного університету ім. Т. Шевченка. У ній вперше в історіографії з'ясував комплекс питань, пов'язаних з розбудовою Української держави, функціонуванням її інституцій, внутрішньою і зовнішньою політикою уряду Б. Хмельницького, становленням нової політичної еліти й з'ясуванням впливу на ці процеси геополітичного чинника. Сформулював також важливе теоретичне положення, що влітку 1648 р. національно-визвольна і соціальна боротьба населення України переросла у Національну революцію, що продовжувалася до осені 1676 р. Водночас опублікував низку робіт, присвячених висвітленню діяльності української розвідки і контррозвідки в добу гетьманату Богдана Великого, визвольної боротьби подолян, формуванню української державної ідеї й нової політичної еліти тощо. Визнання науковою спільнотою його творчого доробку стало присудження Президією АН України у 1993 р. Премії АН України імені Михайла Грушевського.

На першу половину 90-х рр. XX ст. припадає завершення процесу формування Валерія Степановича як висококваліфікованого викладача вишу з властивими йому рисами професіонала-педагога. Насамперед слід відзначити постійне прагнення до вдосконалення лекційних курсів, оновлення їхнього змісту, відповідно здобутків сучасної вітчизняної і зарубіжної історіографії. Глибоке знання матеріалу, помножене на творчий підхід й чіткість формування власних думок, надавали лекціям шарму наукової есеїстики, своєрідної лабораторії спільного мислення викладача й студента. За спогадами одного з його учнів – доц. В. Газіна – вражали продуманість побудови лекцій та відбір інформації, яку потрібно надати студентам. «Валерій Степанович подає факти надзвичайно чітко. При цьому інтонаційно виділяє основні моменти, що дає можливість студентам виділити для себе ті моменти, які потрібно занотувати. Суха інформація, насичена датами, іменами, подіями, їх причинами та наслідками, лектором вміло поєднується з відступами, що стосується як цікавих моментів азійсько-африканської історії, так і сучасної української... Чітка мова, інтонація та жорсткі зауваження (завжди виключно коректні і дотепні) тим, хто якимось чином почав відволікатись від теми лекції, також сприяють засвоєнню лекційного матеріалу студентами».

По-друге, творче використання прийомів і засобів проблемного навчання. Як підмітив доц. В. Дубінський, Валерій Степанович «вважає, що роль викладача при цьому полягає в тому, щоб допомогти студентам у розгляді складних теоретичних питань і скоординувати при цьому їхню роботу. При застосуванні даної методики акцент зміщується з процесу односторонньої передачі знань на самостійне прийняття рішень та розвиток навичок аналізу. При цьому основним завданням викладача стає створення успішного мотиваційного середови-

ща, в умовах якого у студентів з'являється бажання поділитися своїми знаннями та ідеями. Тому при проведенні семінарських занять Валерій Степанович надає можливість висловити власні міркування та думки всім студентам групи».

По-третє, в його особистості гармонійно вживалися й перепліталися жорстка вимогливість до якості знань студентів, їхньої трудової дисципліни, ставлення до навчання, як свого основного обов'язку, з людяністю, повагою до особистості кожного студента, справедливістю в оцінюванні їхніх знань, постійною готовністю надати їм необхідну допомогу в опануванні навчального матеріалу.

По-четверте, це неприхована любов до викладацької роботи. Як справедливо спостеріг проф. А. Філінюк, вона – «це стан його душі, була і є життєво важливою і водночас виступає стимулом його академічних студій».

Тому не випадково у 1992 р. обирається на посаду професора (у 1995 р. отримує атестат професора), а в жовтні 1993 р. одержує почесне звання Заслуженого працівника народної освіти України.

Друга половина 90-х рр. ХХ ст. – перші десятиріччя ХХІ ст. стали часом розквіту наукової й педагогічної творчості Валерія Степанкова. Він продовжував з юнацьким запалом працювати у наукових бібліотеках й архівах України. Незважаючи на різноманітні хронічні хвороби й болячки, виїжджав у наукові відрядження до Кракова (2001 р.) та Варшави (2003, 2004 рр.), де весь вільний час присвячував вивченню архівного матеріалу й наукової літератури (Державний архів, Бібліотека музею Чорторийських, Бібліотека Польської академії наук у Кракові, Архів головний актів давніх та Національна бібліотека Польщі у Варшаві). Вони стали можливими, дякуючи отриманим стипендіям Центру дослідження історії України ім. П. Яцика при Альбертському університеті та Меморіального фонду ім. Н. Печенюка. Ця важка й виснажлива робота з рукописними матеріалами була вкрай важливою і необхідною для розширення джерельної бази подальшого вивчення окресленого кола проблем, що цікавили дослідника. Як уже відзначав В. Смолій, новий факт для нього – не самоціль, а «матеріал для роздумів, узагальнень, висновків». Адже за характером свого мислення Валерій Степанков «є класичним позитивістом, з добrotною документалістикою, різноманітною тематикою, широкими узагальненнями, ґрунтовними висновками, продовженням традицій наукового академізму».

Новизною відзначалася монографія, видана 1997 р. у співавторстві з В. Смолієм, «Українська державна ідея XVII–XVIII століть: проблеми формування еволюції, реалізації». Вона стала першим і, на жаль, останнім в історіографії ґрунтовним дослідженням зародження, розвитку й занепаду ідеї державотворення у ранньомодерній історії України. Автори спромоглися показати її місце у політичній свідомості українського народу, виявити механізми її реалізації та внутрішні й зовнішні чинники, що зумовили регресивні процеси в еволюції ідей, особливо в період після Полтавської катастрофи І. Мазепи. Фахівцями уже наголошувалося на тому, що «на підставі ґрунтовної аргументації вони довели, що, навіть незважаючи на втрату власної держави, саме ідея державотворчості

в усталеній на кінець XVIII ст. ієрархії цінностей продовжувала залишатися тією політичною та ідеологічною орієнтацією, яка одна була спроможна об'єднати патріотичні почуття найширших верств розколотого і зневіреного українського суспільства. Тим самим було спростовано тенденцію, яка простежувалася в окремих працях закордонних вчених (подекуди її починають пропонувати деякі метри вітчизняної медієвістики) щодо відсутності в національно-визвольних змаганнях XVII–XVIII ст. зорієнтованості на політичну самостійність України».

Центральне місце у творчому пошуку вченого продовжували займати питання переосмислення змісту українських визвольних змагань соціальної боротьби розпільства середини і другої половини XVII ст. З-поміж численних статей, опублікованих на цю тематику, новизною висловлених міркувань й сформульованих теоретичних положень відзначалися наступні: «Боротьба уряду Богдана Хмельницького за об'єднання етнічних земель України у лонах національної держави (1648–1657 рр.)» (На чолі козацької держави. – Рівне, 1994. – Вип.1), «Проблеми становлення монархічної форми правління Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)» (Укр. іст. журн. – 1995. – №4), «Формування Української держави на початковому етапі Національної революції (1648–1650 рр.)» (Середньовічна Україна: зб. наук. пр. – К., 1997. – Вип. 2), «Українська революція 1648–1676 рр. у контексті європейського революційного руху XVI–XVII ст.: спроба порівняльного аналізу» (Укр. іст. журн. – 1997. – №1), «Українська революція і європейський революційний рух XVI–XVII ст.: спільне і відмінне (до проблеми типології)» (Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 1997. – Т. 1 (3)) та «Українська національна революція XVII ст.: причини, типологія, хронологічні межі (дискусійні нотатки)» (Національно-визвольна війна українського народу середини XVII століття: політика, ідеологія, військово мистецтво: зб. стат. – К., 1998).

Паралельно над цією проблемою працював і В. Смолій. Об'єднання їх творчих зусиль стало вагомим внеском у сучасну історіографію дослідження сутності й типології українських соціально-політичних подій середини й другої половини XVII ст. 1998 р. виходить з друку їх спільна робота теоретичного характеру «Українська революція 1648–1676 рр. крізь призму століть» (Укр. іст. журн. – 1998. – №1-3), в якій вперше зробили спробу окреслити головні особливості українського революційного процесу, осягнути його роль і місце в українській історії. Наступного року у серії 15-томного видання «Україна крізь віки» окремою книгою (т. 7) побачила світ «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)». У ній автори реконструювали панораму революційного руху від його початку й до трагічного завершення. Проаналізувавши співвідношення його складових – національно-визвольної конфесійної й соціальної боротьби – запропонували науковому загалу власну концепцію перебігу подій. Також переконливо довели, що Українська революція за масштабами участі у ній населення й глибоких перетворень у політичній, економічній, соціальній і духовній сферах жит-

тя українського суспільства не мала собі рівних серед європейських революцій XVI–XVII ст. Основний результат революційного вибуху вбачали у витворенні на теренах козацької України держави й сформування тут нової моделі соціально-економічних відносин, в основі якої лежали вільна праця вільної людини на власній землі. Не випадково нові підходи авторів до з'ясування комплексу питань однієї з найактуальніших проблем ранньомодерної історії України були відзначені наступного року присудженням їм Державної премії України в галузі науки й техніки.

Упродовж перших десятиріч XXI ст. Валерій Степанков продовжував активно працювати над низкою важливих сюжетних ліній революції, недостатньо розроблених чи явно дискусійного характеру, намагаючись хоча б частково заповнити існуючі лакуни. Саме у цей час чітко викристалізувалися основні напрями наукового пошуку, започатковані / окреслені наприкінці XX ст. Так, по-перше, уточнив коло актуальних проблем революції, що потребують подальшого вивчення, виступив рішуче проти спроб окремих сучасних українських істориків утвердити у вітчизняній історіографії віджилу польську концепцію «домової війни» щодо типології української революції, по-новому підійшов до з'ясування сутності Селянської війни в Україні у роки революції, її хронологічних меж, періодизації, особливостей та наслідків для суспільства тощо. З'явився ряд публікацій, спрямованих на висвітлення ролі геополітичного чинника у перебігу революційних подій. У 2006 р. у тандемі з В. Смолієм виник творчий задум присвятити окрему книгу найменш дослідженим стрижневим (переважно теоретичного характеру) проблемам революції, аби у такий спосіб витворити її цілісний образ у світлі сучасних здобутків вітчизняної і зарубіжної історіографії. Він реалізувався 2009 р., коли вийшло з друку монографічне дослідження «Українська національна революція XVII ст. (1648–1676 рр.)». У ній основну увагу приділено висвітленню таких сюжетів, як Українська революція у контексті європейського революційного руху раннього нового часу, наростання в українському суспільстві опозиційних настроїв польському політичному режиму, Селянська війна 1648 – перша половина 1652 рр., злам польської і становлення української політичної системи, зародження української державної ідеї, вплив геополітичного фактора на результативність революції, її роль і місце в українській історії тощо. У 2016 р. вийшов з друку новий, адаптований для масової читачької аудиторії варіант цієї монографії. У кількох інших публікаціях акцентував увагу дослідників на науковій актуальності подальшої розробки проблеми типологізації революції XVII ст. та особливостей її розвитку. На «круглому столі» (травень 2015 р.) «Ранньомодерна Україна: проблеми термінології та уніфікації понятійного апарату» порушив проблему термінології, що використовується у дослідженні подій Української революції, виступивши з доповіддю на тему «Українська революція XVII ст.: проблема термінології». Проаналізувавши перебіг революційної боротьби, сформулював основні її уроки, насамперед, у сфері національного державотворення, які слід було б враховувати і сучасним україн-

ським політикам (Уроки державотворення. Актуальні проблеми Української національної революції 1648–1676 років // Україна. Ingognita. Top-25. – К., 2014).

Другим напрямом наукової творчості Валерія Степановича стало всестороннє вивчення комплексу питань, пов'язаних з формуванням й функціонуванням державних інституцій козацької України і соціальної стратифікації її суспільства, виникненням нової політичної еліти та її політичної свідомості, внутрішньою політикою гетьманських урядів, економічним становищем козацької України. Зокрема, друкується цикл монографій і статей про становлення української політичної системи, особливості процесу державотворення. У співавторстві зі В. Смолієм цього ж року побачила світ монографія «Політична система українського суспільства у роки Національної революції XVII століття». Вони ж опублікували розділи у фундаментальних дослідженнях «Державотворчий процес в Україні, 1991–2006». – К., 2006 («Традиції національного державотворення в другій половині XVI–XVIII ст.») та «История Украины». – М., 2008 («Украинское государство от гетмана Богдана Хмельницкого до капитуляции Петра Дорошенка»). Дещо пізніше автори уперше в історіографії торкнулися з'ясування усього комплексу питань процесу формування власне українського інституту влади, а також його прикметних рис. Свої підходи у їх розумінні висловили у розділі колективної монографії «Українська держава другої половини XVII–XVIII ст.: політика, суспільство, культура» (К., 2016) та в двох окремих монографіях: «Український політичний проект XVII ст.: становлення національного інституту влади» (К., 2014) й «Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.)» (К., 2014). В. Степанков став також автором розділів «Українська національна революція 1648–1676 рр. Виникнення гетьманату» та «Україна і велике потрясіння Речі Посполитої двох народів у середині XVII ст.» у монографіях «Українське козацтво і Велике князівство Литовське» (К., 2014) і «Українське козацтво» (К., 2015).

Важливим виявився доробок вченого у вивченні нової моделі соціальної структури суспільства та економічних відносин, що утверджувалися у козацькій Україні упродовж революції, яка істотно різнилася від існуючих у країнах Центрально-Східної Європи. Так, 1995 р. опублікував статтю «Становлення державних інституцій й козацької моделі господарства у Поділлі на початковому етапі Національної революції (1648–1650 р.)» (Поділля і Волинь у контексті історії українського національного відродження: наук. зб. – Хмельницький, 1995). Кілька ґрунтовних робіт присвятив з'ясуванню селянства в революційних подіях та змінам його статусу в суспільстві Української держави. Окрім уже названої раніше праці, слід назвати й наступні: «Селянська війна 1648 – першої половини 1652 років: основні події, періодизація, наслідки» (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст. – К., 2005. – Вип. 15), «Селянська війна 1648–1652 в Україні: основні проблеми дослідження» (Наукові праці Кам'янець-Подільського державного університету. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2005. – Т. 15) та «Зміст, форми й особли-

вості боротьби селян у період найвищого піднесення Національної революції (1648 – серпень 1649 рр.)» (Вісник Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка. Історичні науки. – Кам'янець-Подільський, 2008. – Вип. 1). Разом з В. Смолієм вперше в історіографії показали важливу роль селянства у витворенні Української держави («Селянство в процесі розбудови Української держави в середині XVII ст. (1648–1657 р.)» // Історія українського селянства: Нариси: У 2-х томах. – К., 2006. – Т. 1).

Водночас вони спромоглися відтворити цілісну панораму економічної політики гетьманських урядів та особливостей економічного життя у козацькій Україні упродовж 1648–1976 рр. (у працях «Економіка козацької України (1648–1676)» // Економічна історія України. Історико-економічне дослідження в двох томах. – К., 2011. – Т.1; «Економічна політика українських урядів у 1648–1676 роках» // Слов'янський світ і Україна: зб. наук. пр. на пошану ректора Рівненського держ. гум. ун-ту, проф. Руслана Постолювського. – Рівне, 2011 та ін.). Зробив успішну спробу вияснити механізм становлення й функціонування якісно нової моделі селянського й козацького господарств, формування нового типу українського села (у працях «Творення господарсько-економічної моделі у роки Національної революції в Україні» // Анатолій Олексійович Копилов. Дослідження. Спогади. Документи. Бібліографія. – Кам'янець-Подільський, 2011; «Село козацької України в добу революції XVII ст.: суперечливі процеси формування нової моделі господарювання й співжиття» // Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Т. 21: на пошану проф. О. М. Завальнюка та ін.).

Валерій Степанович чимало уваги приділяв дослідженню становлення політичної еліти Гетьманщини та розвитку її політичної свідомості. З-під його пера індивідуально і співавторстві з'явилося кілька солідних робіт, в яких проаналізовано складний процес формування української державної ідеї, виокремлено етапи цього процесу за гетьманату Богдана Великого та Петра Дорошенка. Це – «Реляція панів комісарів Острозької комісії» (вересень 1670 р.) як джерело дослідження політичної історії Правобережного гетьманства» (Спеціальні історичні дисципліни: питання теорії та методики: зб. наук. пр. на пошану відомого вченого, історика, українознавця, академіка Української Могиллянсько-Мазепинської Академії наук (м. Оттава, Канада) Ярослава Івановича Дзири. – К., 2002. – Число 8-9. – Ч. 2), «Українська державна ідея» (Історія української культури. – К., 2003. – Т. 3), «Державна ідея за козацької доби» (Історія українського козацтва: Нариси у двох томах. – К., 2006. – Т. 1), «Петро Дорошенко. Політичний портрет» (К., 2011), «Український політичний проект XVII ст.: становище національного інституту влади» (К., 2014), «Інститут влади в політичній системі України (середина – друга половина XVII ст.)» (К., 2014) та ін.

Не можна обійти його доробку у вивченні зовнішньої політики козацької України, її геополітичного становища, ставлення до неї урядів Речі Посполитої, Московії, Криму, Порти й інших країн Центрально-Східної й Північної Європи,

що становить третій напрям його наукових досліджень. Так, ґрунтовно висвітлив становлення дипломатичної служби Української держави та основні принципи її функціонування, османську політику уряду Б. Хмельницького, причини, зміст і наслідки укладення договору з Московією 1654 р., українсько-польські й українсько-шведські відносини тощо. У співавторстві з В. Смолієм опублікував такі ґрунтовні розділи монографій як «Становлення української дипломатичної служби. Зовнішня політика уряду Б. Хмельницького (1648–1657)», «Дипломатична боротьба за збереження Української держави. Перетворення України на об'єкт міжнародних відносин» (Нариси з історії дипломатії України. – К., 2001), «Міжнародні відносини та дипломатія» (Історія українського козацтва. – К., 2006. – Т. 1) та «Утвердження міжнародного статусу Української держави за Богдана Хмельницького (1648–1657 рр.)» (Україна в Європі: контекст міжнародних відносин. – К., 2011). Вийшов з друку і ряд статей, присвячених аналізу зовнішньополітичної діяльності українських гетьманів: «Проблема возз'єднання козацької України в контексті міжнародних відносин Центрально-Східної Європи (остання чверть XVII ст.)» (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2002. – Вип. 2); «Переяслав 1654 року: витоки, сутність, наслідки» (Україна та Росія: проблеми політичних і соціокультурних відносин: зб. наук. пр. – К., 2003); «Переяславська присяга 1654 року: зміст і наслідки» (Укр. іст. журн. – 2003. – №6; 2004. – №1); «Між Москвою і Стамбулом: чи існувала проблема вибору протекції у 1648–1654 рр.?» (Україна в Центрально-Східній Європі (з найдавніших часів до кінця XVIII ст.). – К., 2004. – Вип. 4); «Вторгнення польської армії у Правобережну гетьманщину і політика Петра Дорошенка (серпень-жовтень 1671 року)» (Покликання: зб. пр. на пошану професора о. Юрія Мицика. – К., 2009); «Переговори Петра Дорошенка з Московією влітку-восени 1673 р. та їх наслідки» (Наукові праці Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка: іст. науки. – Кам'янець-Подільський, 2010. – Т. 20: на пошану професора І. В. Рибак); «Внутрішня і зовнішня політика Петра Дорошенка весною 1671 року» (Actes testantibus. Ювілейний збірник на пошану Леонтія Войтовича. – Львів, 2011); «Відмова Варшави від миротворчого курсу врегулювання української проблеми політичним шляхом та її наслідки (серпень 1666 – січень 1667 рр.)» (Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2011. – Вип. 2), «Шведський вектор у зовнішній політиці Богдана Великого: формування укладення Кам'янецької угоди та її провал (1649–1655 рр.)» (Проблеми історії країн Центральної та Східної Європи: зб. наук. пр. – Кам'янець-Подільський, 2015. – Вип. 4).

Четвертим напрямом наукових досліджень автора є створення ним галереї історичних портретів відомих постатей революційної епохи 1648–1676 рр. Дякуючи його невтомній праці, ожили постаті таких гетьманів, генеральних старшин і полковників, як П. Бережицький, Г. Білоруд, С. Богаченко, І. Брюховецький, І. Виговський, Г. Гуляницький, Андрій, Григорій і Петро Дорошенки, А. Ждано-

вич, М. Зеленський, М. Кривоніс, С. М. Кричевський, Д. Лисовець, С. Мужилівський, Д. Нечай, П. Тетеря, Б. Хмельницький, Ю. Хмельницький та ін. Безперечно серед них своєю фундаментальністю відзначаються реалізовані у співпраці з В. Смолієм панорамні наукові проекти «Богдан Хмельницький. Соціально-політичний портрет» (витримав 3 видання: 1993, 1995, 2009, 2013 рр.) та «Петро Дорошенко. Політичний портрет» (К., 2011; К., 2013). Так склалося, що обидва останні портрети торкаються титанічних постатей української історії, одна з яких діяла на початкових етапах революції (Б. Хмельницький у 1648–1657 рр.), коли та переживала апогей розвитку, а друга – П. Дорошенко на її заключних етапах, коли вона перебувала у глибокій кризі (1665–1676 рр.). Через призму особистостей своїх героїв вчені спромоглися передати велич і трагедію визвольної боротьби українського народу за незалежність у роки революції.

П'ятим напрямом історичних студій стали історіографічні й джерелознавчі аспекти з'ясування проблем революції XVII ст. Так, зробив спробу вивчити процес формування нової концепції Української революції XVII ст. у працях В. Липинського, проаналізував погляди М. Грушевського на події початкового етапу революції на теренах Волині, висвітлив стан вивчення Національної революції українськими істориками другої половини XIX ст., а також 20–40-х рр. і 90-х рр. XX ст. Торкнувся питання оцінки її подій і постатей у творчості Т. Шевченка; створив історіографічний образ життя і діяльності П. Дорошенка. Звертає увагу на себе глибокий аналіз наукової творчості відомого історика діаспори Л. Винара в царині дослідження проблем козацтва і його боротьби за станові інтереси й незалежність України у кінці XVI–XVIII ст. У співавторстві з В. Смолієм показав погляд на перебіг революційних подій середини XVII ст. М. Грушевського, а в монографіях, присвячених Б.Хмельницькому, П. Дорошенко й Українській революції, виокремив у самостійні підрозділи історіографічні огляди досліджуваної проблематики. У перших десятиріччях XXI ст. присвятив кілька праць історіографічним сюжетам дослідження Батозької битви (1652 р.) української армії, Жванецької облоги (1653 р.), Пилявецької битви (1648 р.) та Збаразько-Зборівської кампаній Богдана Великого (1649 р.).

Валерій Степанович робить чимало і в сфері джерелознавства революції 1648–1676 рр. Зокрема, першим з українських істориків другої наприкінці XX ст. здійснив аналіз двох найцінніших джерел для її вивчення, що зберігаються у рукописному відділі Львівської наукової бібліотеки ім. В. Стефаніка, а саме: спр. Оссолінських № 189/11 (Записки М. Голінського) та спр. Оссолінських №225/11. У співавторстві Ю. Мициком з'ясував значимість колекції фотодокументів, переданих Україні Польщею з нагоди відзначення «300-річчя воз'єднання України з Росією», що зберігається у фонді 1230 ЦДІАУ (Київ), для висвітлення визвольних змагань українців, зовнішньої й внутрішньої політики гетьмана у середині XVII ст. Його перу належать студії, присвячені вивченню універсалів і наказів Б. Хмельницького як джерела дослідження функціонування органів влади, а також значимості «Реляції» польських комісарів з Острозької комісії 1970 р.

для в'яснення зовнішньої політики П. Дорошенка. Опублікував чимало розвідок зі з'ясування оцінок учасниками революції постаті Б. Хмельницького, ролі мемуарів для розкриття сутності визвольних змагань 1648–1657 рр., літопису І. Єрлича, а також «Реляції» С. Маковецького, як найважливішого джерела вивчення облоги турецькою армією Кам'янця-Подільського у серпні 1672 р. Зробив чимало для аналізу джерельної бази основних воєнних кампаній Б. Хмельницького. У співавторстві з В. Смолієм зробив аналітико-синтетичні огляди джерельної бази дослідження Української революції XVII ст. у цілому, а також життя й діяльності Б. Хмельницького й П. Дорошенка, зокрема. У 2017 р. зробив спробу розкрити таємницю авторства анонімної рукописної пам'ятки початку 80-х рр. XVII ст. «Віршована (римована) хроніка», що є своєрідною енциклопедією історії Подільського краю упродовж 1648–1672 рр. Висловив гіпотезу, що її створив аполонізований український шляхтич, котрий проживав у Ярмолинцях, Єжі (Юрій) Ярмолинський.

Шостим напрямом окреслилися дослідження воєнного аспекту революційних подій. Х кінця XX ст. учений присвятив кілька десятків повідомлень і статей висвітленню операцій, проведених підрозділами української армії самостійно чи разом із союзниками – татарами. Окрім цього, у спільних монографічних дослідженнях зі В. Смолієм (у першу чергу, що торкалися з'ясування діяльності Богдана Великого та П. Дорошенка) мілітарні сюжети посідають вагоме місце. В силу чого мимо його уваги не пройшла жодна битва, облога, масштабне зіткнення протиборствуючих сторін. Перелічимо лише найголовніші з них: Жовтоводська, Корсунська, Старокостянтинівська, Пилявецька, Зборівська, Лоївська, Берестецька, Білоцерківська, Батозька, Монастирищенська, Охматівська, Городоцька, Озернянська, Конотопська, Слободищенська, Браїлівська, Четвертинківська битви; Львівська (двічі), Збаразька, Красненська, Вінницька (двічі), Кам'янецька (тричі), Жванецька, Уманська, Бушівська, Брацлавська, Конотопська, Чуднівська, Підгаєцька облоги тощо.

Сьомим напрямом наукового пошуку стало дослідження історії формування й функціонування українських спецслужб у період гетьманату Б. Хмельницького. Разом з проф. Сідаком В. С. (на зорі української незалежності одними з перших присвятили їм два нариси у книзі «З історії української розвідки і контррозвідки. Нариси» (К., 1994), яка наступного року вийшла другим виданням. Після чого опублікував ряд статей, присвячених розвідці й контррозвідці Української держави 1648–1657 рр.: «Розвідувальна служба Української держави в роки Хмельниччини (1648–1657)» (Доба Богдана Хмельницького (До 400-річчя від дня народження Великого гетьмана): зб. наук. пр. – К., 1995), «Козацька розвідка наближала перемогу» (Київська старовина. – 1995. – №4), «Розвідка і контррозвідка гетьмана Богдана Хмельницького» (Україна – козацька держава. Ілюстрована історія українського козацтва у 175 світлинах. – К., 2004) та ін. Як підсумок, у 2008 р. опублікував монографію «Розвідка і контррозвідка Богдана Великого (1648–1657 рр.)» (Кам'янець-Подільський, 2008). – Взяв участь у

підготовці першого тому історії спецслужб, що побачив світ 2017 р.

Восьмим напрямом наукової творчості Валерія Степанкова стала розробка проблематики регіональної історії. Переважну більшість з майже 100 праць становлять студії, присвячені вивченню різноманітних сюжетів минулого Подільського краю, насамперед у часи революції XVII ст. Зокрема, з'ясував особливості розвитку революційних подій 1648 р. на Поділлі, становлення тут державних інституцій і нової моделі господарювання у роки революції, перебіг Батозької, Пилявецької, Монастирищенської, Браїлівської і Четвертинківської битв, Жванецької кампанії 1653 р., боротьбу подільських левенців (опришків) у 1648–1674 рр. проти поновлення польських органів влади та фільваркового господарства, панщини й кріпацтва, спротив подолян наступам польських підрозділів у першій половині 1649 рр., лютому-березні 1651 р., лютому-червні 1654 р., жовтні 1654 – лютому 1655 р., повстання подолян 1664 – першої половини 1665 рр. тощо.

При цьому особливо велику увагу приділив висвітленню історії Кам'янця-Подільського та його околиць. Так, першим з науковців другої половини XX ст. об'єктом дослідження обрав життя громад міста другої половини XVII ст., його роль в українсько-польському протистоянні кінця 40-х – першої половини 70-х рр. XVII ст., рух левенців в його околицях 1648–1674 рр., вперше в українській історіографії ґрунтовно дослідив облогу Кам'янця Мегмедом IV й вояками П. Дорошенка у серпні 1672 р., зробивши спробу з'ясувати причини вибуху у Кам'янецькому замку 26 серпня 1672 р., торкнувся умов життя кам'янчан у складі Османської імперії 1672–1679 рр. тощо.

З'ясував також окремі сторінки перебігу революційних подій на теренах Медоборів, Вільковеччини, Волині, Дунаєвеччини, Городоччини, Брацлавщини, Чернігівщини, Вінничини й у таких містах, як Бар, Меджибіж, Буша, Вінниця, Жванець Лучинці, Зіньків, Луцьк, Хотин Городок, Сатанів, Стіна, Дунаївці, Шаргород, Ямпіль, Чигирин, Красне, Корсунь, Ладижин, Могилів-Подільський, Монастирище й інших поселеннях.

Дев'ятим напрямом реалізації наукових планів вченого стало створення галереї біографічних нарисів про життя, діяльність та науковий доробок своїх колег-істориків, з якими доводилося разом працювати чи то у стінах рідного факультету, чи то у сфері наукових інтересів. Так, у співпраці з професором С. Копиловим Валерій Степанович підготував й опублікував монографію, присвячену висвітленню життя й науково-педагогічної діяльності відомого українського вченого, доктора історичних наук, професора Леоніда Антоновича Коваленка («Леонід Антонович Коваленко: вчений, педагог, особистість». – Кам'янець-Подільський, 2008). Він же видав кілька біографічних нарисів про професора Анатолія Олексійовича Копилова, котрий 24 роки очолював Кам'янець-Подільський педінститут (нині національний університет імені Івана Огієнка), докторів історичних наук, професорів І. Винокура, В. Газіна, О. Головка, О. Завальнюка, С. Копилова, М. Кукурудзяка, П. Лаптіна, В. Нечитайла, А. Філінюка, доцентів М. Петрова, В. Малого, академіка В. Смолія тощо.

Необхідно відзначити також плідну працю Валерія Степановича і в сфері розробки навчально-методичних порад і посібників, підручників для студентів і учнів, яка становить десятий напрям наукової діяльності. Зокрема, на початку ХХІ ст. розробив методичні поради студентам для написання бакалаврських, дипломних і магістерських робіт, творчо перероблені й опубліковані 2017 р. Разом з В. Дубінським та І. Опрєю видали навчально-методичні посібники для студентів з «Нової історії країн Азії та Африки» й «Новітньої історії країн Азії та Африки». Опублікував серію методичних порад з навчальних дисциплін, які ним викладаються на історичному факультеті. Взяв участь у написанні першого у незалежній Україні посібника для студентів «Історія України: нове бачення» (у 2-х томах, К, 1995), в якому було зроблено успішну спробу витворення власне української концепції минулого нашої Батьківщини. У співтоваристві з В. Смолієм розробили і видали підручник для учнів 7-го класу «Історія України. Давні часи та середньовіччя» (К., 2000). 2007 року побачив світ їхній новий підручник для учнів 7-го класу «Історія України», виданий українською і російською мовами. Наступного року вийшов з друку підручник «Історія України» для 7 класу спеціальних загальноосвітніх навчальних закладів для дітей зі зниженим зором. 2016 року публікується нове видання підручника «Історія України» для 7 класу загальноосвітніх навчальних закладів.

Для стилю історика характерними є полемічність, відвертість і прямота у висловлюванні власних думок, послідовність у їх відстоюванні, відсутність конформізму й пошуку «золотої середини» у з'ясуванні істини. Особливо яскраво вони проявляються у його публіцистичних статтях у пресі та під час проведення дискусій.

Всього ж на середину 2017 р. Валерій Степанович мав у своєму творчому доробку близько 500 наукових і науково-популярних праць, посібників і підручників, написаних індивідуально і у співавторстві, зокрема близько 90 монографій, брошур, посібників і підручників. У співробітництві з В. Смолієм сформували потужну наукову школу, яку складають 14 докторів історичних наук і понад 30 кандидатів історичних наук, котрі за час її існування здійснили майже 3,8 тис. публікацій.

Упродовж цього часу він продовжував плідно працювати на педагогічній ниві як професор, а з червня 1999 р. по серпень 2006 р. і з червня 2015 р. – як завідувач кафедри всесвітньої історії. Керував написанням дипломних і магістерських робіт, а також кандидатських дисертацій (5 випускників аспірантури уже захистились, ще 3 завершують написання кандидатських дисертацій). Бере активну участь у вихованні студентської молоді (протягом усіх років до 2014 р. включно незмінно виконував обов'язки наставника якоїсь з академічних груп). Як на наш погляд, найбільш повну характеристику його як вченого, педагога й особистості в цілому дав Валерій Смолій. Попри її розлогість, дозволимо собі навести її повністю «Це – відкрита, чуйна, завжди готова прийти на допомогу іншим людина. Людина збагачена непростим життєвим досвідом, наділена гли-

бокою мудрістю, абсолютно позбавлена кон'юктурних викликів, спроб подивитися на історію з меркантильних інтересів.

Його громадянська позиція твердо проявилася ще в 70-80 рр. минулого століття. З піднесенням він зустрів проголошення незалежності України, залишався вірним своїм принципам в складну для академічної і вузівської систем другу половину 90-х, самовіддано виступив на захист майбутнього в переломні осінь-зиму 2004 року.

Валерій Степанович – людина надзвичайно високих моральних якостей. Без перебільшення, він – еталон професійної гідності вченого, на який намагається рівнятися інтелектуальна молодь. Чесність і принциповість, абсолютна безкомпромісність не тільки у тому, що стосується питань науки чи викладацької праці, а й побутової сфери, реагування на життєво значущі події та виклики сучасності, притягують до нього не лише колеги-гуманітаріїв, а й змушують прислухатися до його думки і декого із сьогоднішніх політиків.

Толерантність і виваженість, відкрита дискусія, ґрунтована на правді історичного факту, повага до переконань і поглядів інших – таким є наукове і життєве кредо цієї надзвичайно працездатної, сповненої нових масштабних планів і задумів людини».

Діяльність Валерія Степанкова належним чином поцінована почесними, відомчими й державними відзнаками і нагородами, про окремі з яких уже згадувалося. У 1999 р. обирається академіком Української академії історичних наук, є лауреатом премії СБУ України «За високопрофесійне та об'єктивне висвітлення діяльності спецслужб України» (1996 р.), обласних премій ім. Ю. Сіцинського (2003 р.) в галузі історико-краєзнавчої роботи та М. Дарманського (2009 р.) у галузі освіти й науки. Він нагороджений Почесною Грамотою Верховної Ради України (2003 р.), знаками Міністерства освіти і науки України «За наукові досягнення» (2006 р.) і «Петро Могила» (2007 р.), орденом «За заслуги» III ступеня (2007 р.) та відзнакою Президента України – «Хрестом Івана Мазепи» (2010 р.).

Сучасники відзначають у вченого, який наділений високими моральними чеснотами, живе за законами справжньої, не показової, духовності і демонструє відданість національним цінностям, його величезну любов до незалежної, справді демократичної, соціально орієнтованої України. А ще – конструктивність і привабливість суджень щодо її сучасної долі, готовність і словом, і ділом служити її інтересам, майстерне уміння наповнювати уми колег, студентської молоді, патріотичних кам'ячан ідеями вірного служіння багатостраждальному українському народу, спільній національній справі, яка неминуче переможе, захисту територіальної цілісності країни в умовах підступної зовнішньої агресії і спроб її злочинного дезінтегрування.

Отримано: 10.04.2017 р.